



1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เมืองจันทบุรีและตราดเป็นหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทยที่นับว่ามีความสำคัญยิ่งทั้งในด้านการเมืองเนื่องจากเป็นจุดยุทธศาสตร์ทั้งทางบกและทางทะเล จากการที่อยู่ใกล้เขตแดนของเขมรและญวน และความสำคัญในด้านเศรษฐกิจจากการเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเล ที่เป็นทั้งเส้นทางการค้า จุดแวะพักของเรือสินค้าและเป็นผู้ต่อเรือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาหัวเมืองทั้งสองเป็นหัวเมืองชั้นนอกขึ้นอยู่กับการมท ภายหลังการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 จึงได้โอนมาขึ้นอยู่กับการทรงมทไทย แต่ในขณะนั้นเมืองจันทบุรีและตราดยังไม่ได้รับการสถาปนาเป็นมณฑลหรือจัดให้ขึ้นอยู่กับการมณฑลใด ทั้งนี้เนื่องมาจากเกิดกรณีความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเรื่องเขตแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง จนลุกลามไปสู่การเกิด"วิกฤตการณ์ปากน้ำ ร.ศ. 112" บริเวณปากน้ำเจ้าพระยา ซึ่งไทยเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ นำไปสู่การเจรจาทำสนธิสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ข้อตกลงในสนธิสัญญาทำให้ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส และต้องจ่ายค่าปรับตามที่ฝรั่งเศสเรียกร้องอีกเป็นจำนวนมาก¹

นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังได้ส่งกำลังทหารเข้ายึดครองเมืองจันทบุรี โดยอ้างเหตุผลว่าเพื่อเป็นหลักประกัน จนกว่าไทยจะปฏิบัติตามสนธิสัญญาอย่างครบถ้วน อย่างไรก็ตามแม้ไทยจะปฏิบัติตามสนธิสัญญาครบถ้วนแล้ว ฝรั่งเศสก็ยังบ่ายเบี่ยงที่จะถอนกองทหารออกจากเมืองจันทบุรี และคงยึดครองเมืองจันทบุรีต่อไปรวมเป็นเวลาทั้งสิ้น 11 ปี ซึ่งการเข้ายึดครองเมืองจันทบุรีของฝรั่งเศสนั้นเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อสภาพสังคมของเมืองจันทบุรี ทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ตลอดจนวิถีชีวิตของราษฎรในเมืองจันทบุรีในขณะนั้น ทั้งนี้รัฐบาลไทยได้ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวและพยายามทำการเจรจาขอให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีอยู่หลายครั้งแต่ยังไม่สามารถทำการตกลงกันได้ จนกระทั่งวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 ไทยได้เจรจาทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส ซึ่งเนื้อความในสนธิสัญญาระบุว่าไทยจะยอม

¹ดูรายละเอียดในภาคผนวก เรื่องสนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส วันที่ 3 ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก 112 (ค.ศ. 1893, พ.ศ. 2436). เสถียร ลายลักษณ์, **ประชุมกฎหมายประจำศก (เล่มเพิ่มเติม)** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดลิแมส, 2483), หน้า 113.

ยกเมืองตราด และเกาะต่างๆ ตั้งแต่บริเวณใต้แหลมลิง² ลงไปถึงเกาะกูดรวมถึงเมืองประจันตคีรีเขตร์³ (เกาะกง) ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับการให้ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากเมืองจันทบุรี

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีแล้ว ทางส่วนกลางได้จัดการปกครองเมืองจันทบุรีขึ้นใหม่โดยสถาปนามณฑลจันทบุรีขึ้นใน พ.ศ. 2449 ตามแบบอย่างการปกครองมณฑลอื่นในพระราชอาณาจักร ซึ่งมณฑลจันทบุรีนี้ ครอบคลุมพื้นที่การปกครองตั้งแต่เมืองจันทบุรี เมืองระยอง และเมืองขลุง⁴ เมื่อฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจากเมืองจันทบุรีแล้ว ได้เข้ายึดครองเมืองตราดและเกาะต่างๆ ตามที่ระบุไว้ในสนธิสัญญา การเข้ายึดครองเมืองตราดนั้นมีช่วงระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2447-2449 ซึ่งสร้างความเดือดร้อนแก่ราษฎรชาวตราดเป็นอย่างมาก รวมทั้งเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดกระแสการอพยพข้ามเขตแดนของราษฎรชาวตราดเข้ามาในราชอาณาจักรไทยโดยเฉพาะที่เมืองจันทบุรี ทั้งนี้ราษฎรตราดส่วนใหญ่นั้นถือว่าเป็น “ชาวไทย” ดังนั้นรัฐส่วนกลางจึงให้ความช่วยเหลือในการอพยพออกจากเขตยึดครองของฝรั่งเศส จนทำให้มีราษฎรอพยพข้ามเขตแดนเข้ามานับพันคน ต่อมาเมื่อไทยยินยอมเจรจาทำสนธิสัญญายกเมือง

²แหลมลิงอยู่บริเวณตำบลบางปิด อำเภอแหลมงอบ (เดิมคือ อำเภอเกาะช้าง)

³ใน พ.ศ. 2398 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชโองการให้ตั้งเกาะกง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเมืองตราดขึ้นเป็นเมืองใหม่ โดยพระราชทานนามเมืองนี้ว่า เมืองประจันตคีรีเขตร์ เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านทางชายฝั่งทะเลตะวันออกของไทย เนื่องจากเป็นเมืองที่มีเขตติดต่อกับเขมรและญวน ซึ่งมีข้อพิพาทกับเมืองหน้าด่านทางตะวันตกคือเมืองประจวบคีรีขันธ์ (ดูรายละเอียดใน สจข.ร.4 กน. 9 ราชการกรมพระกลาโหม จ.ศ. 1217.) สำหรับชื่อเมืองประจันตคีรีเขตร์นั้นในเอกสารบางเล่มสะกดว่า “ปัจจันตคีรีเขตร์” เช่น หนังสือวัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดตราด ที่จัดพิมพ์โดยกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ. 2542 เป็นต้น แต่ผู้เขียนจึงขอยึดชื่อที่ปรากฏตามเอกสารชั้นต้น คือ “เมืองประจันตคีรีเขตร์” ในการเขียนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

⁴อำเภอขลุงนั้นเดิมเป็นอำเภอที่ขึ้นอยู่กับเมืองจันทบุรี จนเมื่อวันที่ 29 มีนาคม ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้รวมอำเภอขลุงกับอำเภอทุ่งใหญ่ ยกขึ้นเป็นเมืองจัตวา เรียกว่าเมืองขลุง และแต่งตั้งพระยาเสนาราชภักดี (โต บุนนาค) เป็นผู้ว่าราชการเมือง โปรดดูรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาที่ 179/1951,” พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย, 2513), หน้า 259.

พระตะบอง เสียมราฐและศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส⁵ ตามข้อความที่ปรากฏอยู่ในสนธิสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ.2449) ฝรั่งเศสจึงมอบเมืองตราดและเกาะต่างๆ ที่ยึดไปกลับคืนแก่ไทย ยกเว้นพื้นที่เกาะกงที่ฝรั่งเศสผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเขมร

เมื่อฝรั่งเศสมอบเมืองตราดคืนมาอยู่ในความปกครองของไทยแล้ว รัฐบาลจึงจัดให้เมืองตราดขึ้นอยู่กับมณฑลจันทบุรี และยุบเมืองขลุ่ยให้เป็นอำเภอขึ้นกับเมืองจันทบุรีตามเดิม ส่วนอำเภอทุ่งใหญ่ให้กลับไปขึ้นกับเมืองตราด และเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอเขาสมิง เมื่อจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว รัฐส่วนกลางจึงได้มีการปรับปรุงการปกครองท้องที่เพื่อการดูแลที่ทั่วถึง และปรับปรุงสาธารณูปโภค สาธารณสุขพื้นฐานเพื่อความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของราษฎรในท้องถิ่น เช่น การสร้างถนน ทำสะพาน เชื่อมเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองต่างๆ เข้าด้วยกัน การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) การออกพระราชบัญญัติสุขภาพ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) นอกจากนี้ยังพยายามปรับปรุงรูปแบบการปกครองให้มีความรัดกุมยิ่งขึ้น ทั้งเรื่องการจัดเก็บภาษีอากรและการควบคุมกำลังคน เช่น การออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ.2448) ซึ่งการปรับปรุงการปกครองเหล่านี้ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรในมณฑลจันทบุรีเป็นอย่างมาก การปกครองระบบเทศาภิบาลได้รับการปรับปรุงอีกครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการตั้งมณฑลภาค ใน พ.ศ. 2458 อันเป็นการรวมหลายมณฑลเข้าเป็นภาค มีอุปราชภาคเป็นผู้บริหารราชการ ซึ่งการรวมมณฑลเป็นภาคนี้เป็นการตั้งอำนาจการปกครองส่วนท้องถิ่นกลับคืนมาสู่ศูนย์กลาง ทำให้บางครั้งการทำงานของข้าหลวงเทศาภิบาลนั้นติดขัดและไม่ได้รับความสะดวกเท่าที่ควร เนื่องจากระบบงานที่ยุ่งยากซับซ้อน

ในส่วนการปกครองที่มีผลต่อวิถีชีวิตของราษฎรชาวจันทบุรีและตราดนั้นที่สำคัญได้แก่นโยบายการผสมกลมกลืน (Assimilation Policy) ของรัฐบาลในสมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งส่งผลต่อกลุ่มชาวจีนอันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่สำคัญกลุ่มหนึ่งในจันทบุรีและตราด กลุ่มชาวจีนนั้นเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทอย่างยิ่งในช่วงที่เมืองจันทบุรีตกอยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส เนื่องจากชาวจีนในเมืองจันทบุรีนั้นเป็นทั้งผู้ประกอบการสำคัญในระบบ

⁵ดูรายละเอียดในสนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส ลงวันที่ 23 มีนาคม ร.ศ.125 (พ.ศ. 2449) กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ, หน้า 299 หมวดสนธิสัญญา การเจรจาทำสนธิสัญญาเขตแดนไทย - ฝรั่งเศส, 2449 (1907).

เศรษฐกิจ และในบางครั้งยังเป็นกลุ่มที่สร้างปัญหาในการปกครองให้แก่รัฐบาล เช่น ปัญหาการสมัครเข้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส ปัญหาอั้งยี่ในเมืองจันทบุรี เป็นต้น ดังนั้นความพยายามที่จะผสมกลมกลืนกลุ่มคนเหล่านี้ให้เป็นชาวไทยจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในทัศนะของรัฐบาลขณะนั้น ดังปรากฏออกมาในรูปของการออกพระราชบัญญัติสัญชาติ ในปี พ.ศ. 2456 มีสาระสำคัญให้ผู้ที่เกิดในราชอาณาจักรไทยเป็นชาวไทย ไม่ว่าบิดามารดาจะเป็นคนสัญชาติใด⁶ จากพระราชบัญญัตินี้ทำให้ลูกหลานจีนที่เกิดในไทยหลังประกาศใช้พระราชบัญญัติได้รับสัญชาติไทยตามกฎหมาย หรือการพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ชาวจีนซึ่งเป็นนโยบายในการสร้าง "ความภาคภูมิใจ" ให้ชาวจีนเหล่านั้นรู้สึกถึงการเป็น "คนของหลวง" ซึ่งแต่เดิมมักจะมีแต่ชาวจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรเท่านั้นจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ แต่ในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้เองมีการขยายการพระราชทานบรรดาศักดิ์ไปสู่ชาวจีนในสาขาอาชีพอื่นๆ อย่างแพร่หลาย อันเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายในการผสมกลมกลืนชาวต่างประเทศ ต่อมาใน พ.ศ. 2468 ไทยประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ ทำให้รัฐบาลไม่สามารถจัดหาเงินเพื่อใช้จ่ายในงบประมาณแผ่นดินและการบริหารราชการได้อย่างเพียงพอ จึงต้องมีการประกาศยุบเลิกและรวมมณฑลต่างๆ เข้าด้วยกัน มณฑลจันทบุรีถูกยุบไปใน พ.ศ. 2474 และได้โอนเมืองจันทบุรี ระยอง ตราด ไปขึ้นอยู่กับมณฑลปราจีนบุรี⁷ ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 คณะราษฎรจึงประกาศให้ยุบเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลทั้งหมดทั่วประเทศ และให้แต่ละจังหวัดขึ้นตรงกับกระทรวงมหาดไทย

ข้อเสนอลักษณ์ของวิทยานิพนธ์เรื่อง "สภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส จนถึงสิ้นสุดการปกครองแบบเทศาภิบาล พ.ศ.2436-2476" นี้ คือ

1) เมืองจันทบุรีและเมืองตราดนั้น มีสภาพสังคมที่เป็นลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ เป็นสังคมที่ประกอบด้วยกลุ่มคนหลากหลายเชื้อชาติ โดยมีกลุ่มที่สำคัญคือ กลุ่มชาวจีนและชาวญวน ซึ่งกลุ่มชาวจีนในเมืองจันทบุรีและตราดจะเป็นกลุ่มที่มีบทบาทอย่างยิ่งในด้านการค้า และปรากฏว่าเป็นกลุ่มที่มี "พลังในการต่อรอง" มากที่สุดในช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสทำการยึดครอง ส่วนกลุ่มชาวญวนนั้นเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญทางสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราด โดยมีวัดคาทอลิก

⁶"พระราชบัญญัติสัญชาติ," กฎหมายรัชกาลที่ 6 ร.ศ. 131 (พระนคร: โรงพิมพ์อนุกุลกิจ, 2481), มาตรา 3 หน้า 280.

⁷สจ.ฯ., ร.7 ศธ. 1/294, เรื่องกระทรวงมหาดไทยสั่งประกาศยุบมณฑลกับจังหวัด ที่ 46/11606, ลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474.

ที่เมืองจันทบุรีเป็นศูนย์กลางของชุมชน ซึ่งถือได้ว่าเป็นวัดที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ทั้งนี้แม้กลุ่มชาวญวนจะไม่มีบทบาททางเศรษฐกิจเท่ากับกลุ่มชาวจีน แต่วิถีชีวิตของชุมชนชาวญวนนั้นมีลักษณะเฉพาะที่ถ่ายทอดมายาวนาน การตั้งมั่นของศาสนาคริสต์ในเมืองจันทบุรีและการขยายตัวของชุมชนชาวคริสต์ในเมืองจันทบุรีต่อเนื่องไปถึงเมืองตราดนั้น สะท้อนให้เห็นถึงการรวมกลุ่มทางสังคม อันเป็นตัวแปรสำคัญในการกำหนดบทบาทและการดำเนินวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นที่สืบทอดมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

2) การยึดครองเมืองจันทบุรีและเมืองตราดของฝรั่งเศสนั้น แม้จะไม่ใช่ตัวแปรที่สำคัญที่สุดในการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมของเมืองทั้งสอง แต่ก็ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่สร้างความเปลี่ยนแปลงในช่วงระยะเวลาที่ฝรั่งเศสทำการยึดครอง กล่าวคือ การเกิดผู้ประกอบการทางธุรกิจเพื่อทำการค้ากับกองทัพฝรั่งเศส โดยเฉพาะสินค้าฟุ่มเฟือยประเภทสุรา ฝิ่น เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคมเพื่อรองรับการเข้ามาของทหารฝรั่งเศส เช่นการเกิดโรงหมิงนครสัตยูจรโรค (โสเภณี) นอกจากนี้ยังมีการแสวงหาประโยชน์จากการยึดครองของฝรั่งเศส เพื่อสร้างฐานะและรับความคุ้มครอง โดยมีกลุ่มชาวจีนและญวนสมัครเข้าเป็นคนในบังคับ (Subject) ของฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก เพื่อหลีกเลี่ยงการเสียภาษีและยังได้รับความคุ้มครองทางการศาลอีกด้วย การเข้าเป็นคนในบังคับนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของ "กำลังคน" ที่เป็นที่ต้องการในระบบไพร่ของไทย การสูญเสียแรงงานและรายได้จากการเก็บเงินค่าราชการ รวมถึงการเสียอำนาจทางการศาลนั้น เป็นเรื่องที่รัฐบาลไทยให้ความสำคัญมาก ดังที่ปรากฏว่าเมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองตราดนั้น ได้มีความพยายามในการอพยพราชฎรตราดเข้ามาในเขตแดนของไทย ทั้งนี้เพราะราชฎรเหล่านี้ถือเป็น "คนในบังคับของไทย" ซึ่งจะยอมเสียให้แก่ฝรั่งเศสไม่ได้ ดังนั้นการเข้ามาของฝรั่งเศสจึงเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคม

3) ผู้เขียนต้องการนำเสนอประเด็นเกี่ยวกับการจัดการปกครองของรัฐ ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ซึ่งมีผลสืบเนื่องต่อการปรับตัวของราชฎรในท้องถิ่น โดยรัฐได้เข้ามาจัดการปรับปรุงการปกครอง การเกณฑ์ทหาร การเก็บภาษีอากร การศึกษา และความพยายามทำให้ราชฎร "กลายเป็นไทย" แต่ภายใต้การจัดการปกครองที่รัดกุมนั้น เมืองจันทบุรีและเมืองตราดกลับได้รับการยกเว้นหรือลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานและการเก็บภาษีจากรัฐที่เก็บน้อยกว่าหรือต่ำกว่าพื้นที่ส่วนอื่นๆ เสมอ ในฐานะเมืองที่ถูกฝรั่งเศสยึดครองสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏนี้ แสดงถึงความสำคัญของเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ซึ่งทำให้รัฐต้องปกครอง

ดูแลให้รัดกุม แต่ขณะเดียวกันก็เป็นการจัดการปกครองที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขของการสร้างความจงรักภักดีและความเชื่อมั่นของราษฎร ไม่ให้เอาใจออกห่างจากรัฐส่วนกลาง และการเข้ามาจัดการปกครองของรัฐภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปนี้เองมีผลให้ราษฎรต้องเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต การประกอบอาชีพ เช่น การเสด็จไปของอาชีพประมงเนื่องจากการออกพระราชบัญญัติอากรค่าน้ำ พ.ศ. 2454 ที่สร้างความเดือดร้อนให้กับผู้ที่ประกอบอาชีพประมง โดยเฉพาะกลุ่มชาวญวน หรือการออกพระราชบัญญัติสัญชาติใน พ.ศ. 2456 ซึ่งมีส่วนทำให้เกิดการผสมกลมกลืนของกลุ่มชาวจีนและลูกหลานจีนที่เกิดขึ้นใหม่ให้กลายเป็นราษฎรไทยเต็มตัว

จากข้อเสนอหลักของวิทยานิพนธ์ที่กล่าวมาในข้างต้น ผู้เขียนจึงเลือกศึกษาสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในเชิงประวัติศาสตร์สังคมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งความหมายของคำว่า “ประวัติศาสตร์สังคม” ตามความเข้าใจของผู้เขียนนั้น เลือกศึกษาตามแนวทางของ ครีจ เจ. เรโนลด์ส (CRAIG J. REYNOLDS)⁸ ที่กล่าวว่าประวัติศาสตร์สังคมคือ ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตทางสังคม ปฏิสัมพันธ์ของผู้คน พฤติกรรมและกิจกรรมของคนตามสภาวะทางสังคม⁹ ซึ่งในยุโรปได้มีสำนักที่ทำการศึกษาด้านประวัติศาสตร์สังคมคือสำนักอ็อนนาล (Annales School)¹⁰ ที่เน้นการศึกษาเพื่อสร้างภาพชีวิตของสังคมทุกระดับด้วยการศึกษาชีวิตประจำวันของคนทุกระดับชั้น ซึ่งการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมในประเทศไทยนั้นนับเป็นเรื่องยากอย่างยิ่งเนื่องจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ไทยส่วนใหญ่มักจะเป็นเอกสารของทางราชการ ที่มักกล่าวถึงเหตุการณ์ใหญ่ที่มีความสำคัญระดับประเทศ ทำให้ขาดมุมมองในเรื่องสภาพสังคมของสามัญชนและภาพสะท้อนทางสังคม วัฒนธรรมในระดับท้องถิ่น

⁸ Dr. Craig J. Reynolds (Ph.D. in Southeast Asian History from Cornell University), Faculty of Asian Studies, Australian National University.

⁹ ครีจ เจ. เรโนลด์ส, *ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร* (เอกสารวิชาการหมายเลข 8 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), หน้า 7.

¹⁰ สำนักอ็อนนาล (Annales School) ก่อตั้งขึ้นใน ค.ศ. 1945 โดยมีมาร์ค บลอค (Marc Bloch) เป็นผู้นำคนสำคัญ ตัวอย่างงานของสำนักอ็อนนาล ได้แก่ งานของมาร์ค บลอค เรื่องสังคมศักดินา. Marc Bloch, *Feudal Society* (London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1961).

สำหรับงานที่บุกเบิกการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมรวมถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองจันทบุรีนั้น ได้แก่งานของ บารเอนด์ แจน เทอร์วีล (Barend Jan Terwiel)¹¹ สองชิ้น คือ *Towards a history of Chantaburi, 1700 - 1860: the French source* (1984) ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2527 เป็นงานที่ศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองจันทบุรีจากจดหมายของบาทหลวงคาทอลิกที่มาปฏิบัติหน้าที่เผยแผ่ศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเขียนรายงานกลับไปยังมิสซังที่ปารีส ในช่วง พ.ศ. 2243-2403 งานชิ้นนี้ทำให้เห็นถึงเรื่องของการขยายตัวของชุมชนชาวคริสต์ ตลอดจนวิถีชีวิตของชาวคริสต์เมืองจันทบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และงานเรื่อง *Through Travelers' Eyes: an approach to early Nineteenth Century Thai History* (1989) ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2532 ซึ่งเป็นงานที่นำหลักฐานประเภทบันทึกการเดินทางของชาวต่างชาติ ทั้งพ่อค้า มิชชันนารี และรายงานของบาทหลวงคาทอลิก มาวิพากษ์ข้อมูลทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ ทำให้ได้มุมมองที่หลากหลายและสามารถเปรียบเทียบข้อมูลจากหลักฐานแต่ละชิ้นก่อนนำมาใช้ ส่วนตัวอย่างงานที่ทำการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เขียนโดยนักประวัติศาสตร์ไทยนั้น ได้แก่ งานของ ม.ร.ว. อคินรพีพัฒน์ เรื่อง *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416*¹² ซึ่งเป็นงานที่ชี้ให้เห็นว่าการรวมตัวของสังคมไทยเกิดจากการเชื่อมโยงระหว่างค่านิยมทางสังคมบางประการกับอำนาจรัฐ เช่น ความสัมพันธ์ของไพร่กับมูลนาย ที่เกิดขึ้นจากค่านิยมของความกตัญญูรู้คุณและความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาผู้ที่สูงศักดิ์กว่า ทำให้เกิดการยอมรับฐานะทางสังคมของแต่ละชนชั้นและเกิดเป็นระบบอุปถัมภ์ขึ้น จากงานการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมทั้งของนักประวัติศาสตร์ตะวันตกและนักประวัติศาสตร์ไทย จะเห็นได้ว่าผู้ศึกษาพยายามที่จะเข้าถึงข้อมูลที่เป็นหน่วยย่อยทางสังคม ไม่ว่าจะเป็น การศึกษาวิถีชีวิตของสามัญชน การประกอบอาชีพ กิจกรรมหรือพิธีกรรมทางศาสนา มากกว่าที่จะสนใจหรือศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครองจากรัฐส่วนกลางเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ยังมีความพยายามจะค้นคว้าเอกสาร หลักฐานของท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากการใช้เอกสารหลักฐานที่บันทึกโดยทางการนั้นมักจะกล่าวถึงเฉพาะเรื่องราวในแวดวงของชนชั้นปกครอง การสงครามขยายพระราชอาณาจักรและพระราชอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ แต่มักจะละเลยที่จะกล่าวถึงรายละเอียดของชนชั้นผู้ถูกปกครอง อันเป็นส่วนสำคัญยิ่งและเป็น

¹¹ ศาสตราจารย์บารเอนด์ แจน เทอร์วีล (Barend Jan Terwiel) เกิดเมื่อ ค.ศ. 1941 เป็นนักประวัติศาสตร์ชาวเนเธอร์แลนด์ และเป็นศาสตราจารย์ประจำมหาวิทยาลัยแห่งชาติออสเตรเลีย (The Australian National University) เชี่ยวชาญในสาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

¹² ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์, พ.ศ. 2325-2416* (พระนคร: พิชฌเนศ, 2521).

“คนส่วนใหญ่” ที่กลายเป็น “หน่วยย่อย” ในสังคม ที่ถูกปกครองภายใต้ศูนย์อำนาจคือรัฐ ทั้งนี้การให้ความสำคัญกับการศึกษา “หน่วยย่อย” ในสังคมจะช่วยให้เราตระหนักถึงสามัญชนในฐานะที่เป็น “พลังขับเคลื่อน” ในประวัติศาสตร์¹³ และช่วยเติมเต็มองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ที่มีความเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับสามัญชนอันเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคม

นอกจากการศึกษาโดยใช้แนวคิดเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมแล้ว ในงานเรื่อง “สภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศส จนถึงสิ้นสุดการปกครองแบบเทศาภิบาล พ.ศ. 2436 - 2476” นี้ ผู้เขียนยังใช้แนวคิดเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์สภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดด้วย ซึ่งการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมในมุมมองของผู้เขียนนั้น ผู้เขียนได้ตีความคำว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังที่ ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ได้ให้ความหมายว่า เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ ซึ่งในเชิงกายภาพนั้น “ท้องถิ่น” อาจจะต้องอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐ แต่ในเชิงวัฒนธรรมจะพบว่า “ท้องถิ่น” ไม่ได้มีส่วนร่วมในการใช้อำนาจของรัฐในการบริหารจัดการ¹⁴ ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงไม่จำเป็นต้องมีพื้นที่ลุ่มน้ำเสมอแน่นอนเหมือนกับประวัติศาสตร์ของรัฐที่ถูกกำหนดหน่วยพื้นที่แน่นอนตายตัวจากอำนาจทางการเมืองของรัฐแต่ละยุคสมัย¹⁵ ส่วนงานของ ธิดา สาระยา นั้นได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในความหมายที่สัมพันธ์กับอำนาจทางการเมืองโดยการอ้างสิทธิและอำนาจการปกครองจากรัฐมาสู่ท้องถิ่น แต่ศูนย์กลางอำนาจของท้องถิ่นนั้นอาจไม่ได้หมายถึงหน่วยใหญ่เช่นรัฐเสมอไป ทั้งนี้อาจมีหน่วยย่อย (Sub Unit) ที่ซ้อนกันอยู่แต่เป็นศูนย์กลางของหน่วยที่เล็กกว่า¹⁶ เช่นเมืองจันทบุรีและเมืองตราดอาจจัดเป็นท้องถิ่นเมื่อมองจากศูนย์กลางอำนาจคือกรุงเทพฯ แต่เมื่อมองมณฑลจันทบุรีเป็นศูนย์กลางอำนาจแล้ว เมืองจันทบุรีจะกลายเป็นเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางมณฑลในการควบคุมเมืองที่เป็นหน่วยย่อยในมณฑลจันทบุรี คือ ระยอง จันทบุรีและตราด ซึ่งนอกจาก “ท้องถิ่น” จะมีสำนักหรือฐานะทางประวัติศาสตร์ของตนเองแล้ว ท้องถิ่นยังต้องมี

¹³ ครีกร เจ. เรโนลด์ส, ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร, หน้า 8.

¹⁴ อานันท์ กาญจนพันธุ์, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม,” ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิถีคิด: รวบรวมบทความทางประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2543), หน้า 48.

¹⁵ โปรดดูรายละเอียดใน ฉลอง สุนทราวาณิชย์, “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น,” วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ฉบับพิเศษ มหาวิทยาลัยนเรศวร (ธันวาคม, 2539). (เอกสารอัดสำเนา)

¹⁶ ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2529), หน้า 25.

ปฏิสัมพันธ์กับท้องถิ่นอื่นที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน และยังคงมีความสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางอยู่เสมอ

จากแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามความหมายที่กล่าวมาข้างต้น ผู้เขียนจะทำการศึกษาสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดควบคู่กันไป ตามบริบททางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในแต่ละช่วงเวลา เนื่องจากเมืองทั้งสองเป็นเมืองที่มีบริบททางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมร่วมกัน กล่าวคือเป็นชุมชนเมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันออกที่มีพื้นที่ต่อเนื่องกัน มีกลุ่มชาติพันธุ์ วัฒนธรรม ประเพณีที่ใกล้เคียงกัน มีปฏิสัมพันธ์ในทางเศรษฐกิจและสังคมที่ส่งผลกระทบต่อกัน เช่น การอพยพของราษฎรจากพื้นที่หนึ่งไปสู่อีกพื้นที่หนึ่ง ทั้งยังมีบริบททางการเมืองที่คล้ายคลึงกันในช่วงระยะเวลาหนึ่ง นั่นคือการเข้ามายึดครองของฝรั่งเศส ซึ่งนอกจากจะเป็นปัญหาของรัฐในเรื่องการรักษาอำนาจอธิปไตยแล้ว ยังมีส่วนทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่นที่ถูกยึดครอง นอกจากนี้จะศึกษาถึงความสำคัญของรัฐส่วนกลางที่เข้ามาจัดการปกครองเมืองทั้งสองในแต่ละช่วงเวลา เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปอันมีลักษณะเฉพาะในแต่ละพื้นที่ ทั้งจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในท้องถิ่นเอง และการเปลี่ยนแปลงอันสืบเนื่องมาจากการจัดการปกครองของรัฐ

จากการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองจันทบุรีและตราดที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่าเมืองทั้งสองจัดเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญยิ่งทั้งในทางยุทธศาสตร์และความสำคัญในทางเศรษฐกิจ ทำให้นักประวัติศาสตร์ให้ความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ของพื้นที่ดังกล่าวในหลายแง่มุมทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และชาติพันธุ์ รวมถึงการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีด้วย การศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองจันทบุรีมักจะได้รับ ความสนใจและมีการศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวางกว่างานที่ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับตราด ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเอกสารหลักฐานทั้งของไทยและหลักฐานภาษาต่างประเทศที่กล่าวถึงเมืองจันทบุรีนั้นมีมากและหลากหลายพอที่นักประวัติศาสตร์จะเลือกศึกษาในแต่ประเด็น ทั้งในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับฝรั่งเศส บทบาททางเศรษฐกิจในฐานะที่เมืองจันทบุรีเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันออกของไทยที่เชื่อมโยงเส้นทางการค้าทั้งกับดินแดนในคาบสมุทรอินโดจีนและเส้นทางการค้ากับประเทศจีน ส่วนงานที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของเมืองตราดนั้นมีไม่มาก และมักจะเป็นประเด็นที่สืบเนื่องมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ช่วงวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 (พ.ศ. 2436) เมื่อฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีและเข้ายึดครองเมืองตราดแทน และส่วนใหญ่จะศึกษาในด้านการเมืองที่เกี่ยวกับ

การเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสเพื่อแลกเมืองตราดกลับคืนมา จะมีการกล่าวถึงบริบททางสังคมอยู่บ้างเพียงเล็กน้อย เช่น กรณีการอพยพของชาวเมืองตราดเมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครอง เป็นต้น

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของจันทบุรีและตราดที่ผ่านมา ผู้เขียนพบว่างานวิจัยกลุ่มที่มีมากที่สุดจะเป็นงานที่ศึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสช่วง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ซึ่งในงานกลุ่มนี้จะมุ่งวิเคราะห์ถึงสาเหตุความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส การขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยมที่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นโยบายทางการเมืองของไทยในการป้องกันและรักษาอำนาจอธิปไตย ตลอดจนการกล่าวถึงรายละเอียดของการเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 การลงนามในสนธิสัญญากับฝรั่งเศส และการเสียดินแดนของไทย โดยจะวิเคราะห์ถึงข้อเสียเปรียบที่เกิดขึ้นในสนธิสัญญา ขั้นตอนการเจรจาและแนวทางในการกำหนดนโยบายของไทย ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรีนั้นจะกล่าวถึงในฐานะของ “เมืองที่ถูกฝรั่งเศสยึดครอง” ตามข้อตกลงในสนธิสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส และเมืองตราดจะถูกกล่าวถึงในฐานะของเมืองที่ไทยทำการเจรจา “แลกเปลี่ยน” เพื่อให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรี แต่จะไม่มีมีการกล่าวถึงประวัติศาสตร์และความสำคัญของเมืองทั้งสองในแง่มุมอื่นเท่าที่ควร ส่วนใหญ่จะให้ความสำคัญในการวิเคราะห์เรื่องนโยบายทางการเมืองระหว่างประเทศมากกว่า ตัวอย่างงานในกลุ่มนี้ได้แก่ งานของ สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน ปัจจุบันนท์ เรื่องกรณีพิพาทไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา ร.ศ.112¹⁷ งานของ จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ เรื่องวิกฤตการณ์สยาม 112¹⁸ และ สุวิทย์ พักขาว เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ.112-126 (ค.ศ. 1893- 1907)¹⁹

¹⁷ สวัสดิ์ จันทน์ และ แชน ปัจจุบันนท์, *กรณีพิพาทไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา ร.ศ.112* (กรุงเทพฯ: กรมยุทธศึกษาทหารเรือ, 2510).

¹⁸ จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, “วิกฤตการณ์สยาม 112,” (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516).

¹⁹ สุวิทย์ พักขาว, “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและประเทศฝรั่งเศส ตั้งแต่ ร.ศ.112-126 (ค.ศ. 1893- 1907),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518).

งานกลุ่มต่อมาเป็นงานวิจัยที่ยังคงให้ความสำคัญกับประเด็นที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ ร.ศ. 112 แต่มีความแตกต่างออกไปจากงานในกลุ่มแรกคือ มีการศึกษาถึงประวัติศาสตร์ของเมืองจันทบุรี และเมืองตราดเพิ่มมากขึ้น โดยมีการกล่าวถึงตำนานเมือง รวมถึงหลักฐานทางโบราณคดีที่บ่งชี้ถึงบริเวณที่ตั้งชุมชนโบราณในพื้นที่ดังกล่าว และกล่าวถึงความสำคัญของเมืองจันทบุรีและตราด ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายในฐานะเมืองที่เป็นแหล่งรวบรวมกำลังไพร่พลและเสบียงอาหาร ในการกอบกู้เอกราชของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และต่อมาได้ปรากฏความสำคัญอีกครั้ง ในฐานะเมืองที่เป็นเสมือนปราการในการป้องกันข้าศึกทั้งจากญวนและเขมรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และความสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและจนทำให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิ์ในการเข้ายึดครองเมืองทั้งสองตามข้อตกลงในสนธิสัญญา ซึ่งเป็นเหตุให้ไทยต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และมณฑลบูรพา คือเขมรส่วนใน ได้แก่ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกเมืองทั้งสองกลับคืนมา โดยงานกลุ่มนี้จะศึกษาโดยอาศัยหลักฐานของทางราชการ เกี่ยวกับคดีความต่างๆ ที่เกิดขึ้น เอกสารของกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ ที่เกี่ยวกับสนธิสัญญาต่างๆ จดหมายการตรวจราชการหัวเมืองของข้าราชการจากส่วนกลาง เป็นต้น

งานกลุ่มนี้จะมุ่งวิเคราะห์ให้เห็นถึงนโยบายของรัฐในการจัดการและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงของการยึดครองเมืองทั้งสอง ได้แก่ งานของ สวรรค์ สุวรรณโชติ เรื่องประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436-2449²⁰ และงานของ ปิยนาด บุนนาค และพวงเพชร สุรัตน์กวีกุล รายงานผลการวิจัยเรื่องจันทบุรีและตราด: กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2450)²¹ ในงานของสวรรค์ สุวรรณโชติ นั้นจะมีการวิเคราะห์ให้เห็นถึงความสำคัญของจันทบุรีที่เป็นเหตุให้ฝรั่งเศสต้องการที่จะเข้ายึดครอง และกล่าวถึงปัญหาที่เกิดขึ้นจากการยึดครองของฝรั่งเศสทั้งในเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ขอบเขตของงานสิ้นสุดลงเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลจันทบุรี ใน พ.ศ. 2449 เช่นเดียวกับงานของ ปิยนาด บุนนาค และพวงเพชร สุรัตน์กวีกุล แต่จะมีข้อแตกต่างตรงที่งานชิ้นหลังนี้จะมีการนำแนวคิดและทฤษฎีทางรัฐศาสตร์ในเรื่องของกระบวนการการตัดสินใจและการกำหนดนโยบายของรัฐเข้ามา

²⁰ สวรรค์ สุวรรณโชติ, ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449 (กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานันทศาสตร์ กรมการฝึกหัดครู, 2520).

²¹ ปิยนาด บุนนาค และพวงเพชร สุรัตน์กวีกุล, รายงานผลการวิจัยเรื่อง จันทบุรีและตราด: กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส (พ.ศ. 2436-2450) (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527).

วิเคราะห์ร่วมด้วย และจุดที่น่าสังเกตอีกประการคือ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงข้อจำกัดด้านเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเมืองตราดว่ามีไม่มากเมื่อเทียบกับเอกสารในส่วนของเรื่องเมืองจันทบุรี ทำให้งานวิจัยในส่วนที่เกี่ยวกับตราดจะออกมาค่อนข้างจำกัดมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจและสังคม ต้องใช้การวิเคราะห์และตีความโดยอาศัยบริบทจากหลักฐานของเมืองจันทบุรีเป็นหลัก

นอกจากงานการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองแล้ว ยังมีกลุ่มงานที่ศึกษาเรื่องเกี่ยวกับเมืองจันทบุรีและตราดในเชิงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ อันได้แก่งานของ อติศร หมวกพิมาย เรื่องกรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310 - 2398²² งานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยที่กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ทำการค้ากับต่างประเทศ โดยผ่านการดำเนินงานของกรมท่า เป็นการศึกษาถึงโครงสร้างการทำงานของกรมท่าทั้งระบบ รวมถึงวิเคราะห์ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมภายในประเทศที่มีความสัมพันธ์กับการผลิตเพื่อการส่งออก มีการกล่าวถึงจันทบุรีและตราดในฐานะเมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันออกที่เป็นทั้งแหล่งผลิตและลำเลียงสินค้า และมีแรงงานคือไพร่ที่ทำหน้าที่รวบรวมของป่าอันเป็นสินค้าจากดินแดนตอนในของเขมรและญวน เพื่อส่งส่วยให้กับรัฐ และความสำคัญของเมืองทั้งสองในฐานะแหล่งเพาะปลูกสินค้าเพื่อการส่งออก เช่น การปลูกพริกไทย โดยมีชาวจีนอพยพเป็นแรงงานหลัก นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยด้านความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของจันทบุรีอีกชิ้นหนึ่งได้แก่งานของปรารธนา ศรีวิศาลศักดิ์ เรื่องความสำคัญทางเศรษฐกิจของจันทบุรีก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2²³ งานดังกล่าวเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของเมืองจันทบุรีโดยตรง ทั้งนี้เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของเมืองจันทบุรีในฐานะชุมชนเมืองท่าชายฝั่งทะเลตะวันออกที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่เมืองจันทบุรีคลายความสำคัญทางเศรษฐกิจลง ปรารธนา ศรีวิศาลศักดิ์ ได้วิเคราะห์ว่า การเข้ายึดครองดินแดนในแถบคาบสมุทรอินโดจีนของฝรั่งเศสและความพยายามที่จะเข้าครอบครองดินแดนบางส่วนของเขมรนั้นเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ทางการค้ากับจีนเป็นหลัก และมีส่วนทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่าง

²²อติศร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีกับการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310 - 2398," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531).

²³ปรารธนา ศรีวิศาลศักดิ์, "ความสำคัญทางเศรษฐกิจของจันทบุรีก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542).

ไทยกับฝรั่งเศส ที่แย่งชิงกันมีอำนาจเหนือดินแดนเขมรและญวน จนเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งส่งผลกระทบโดยตรงกับเมืองจันทบุรีและตราด เนื่องจากเมืองทั้งสองเป็นเมืองท่าที่มีอาณาเขตติดต่อกับเขมร ส่วนในเรื่องของแรงงานในการผลิตและผู้ประกอบการในท้องถิ่นนั้น พบว่าการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองจันทบุรีและหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกของกลุ่มชาวจีนและชาวญวนจัดเป็นแรงงานและผู้ประกอบการที่สำคัญต่อระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่กำลังขยายตัว โดยเฉพาะกลุ่มพ่อค้าชาวจีนในเมืองจันทบุรีที่ทำการสะสมทุนจากการเป็นเจ้าภาษี นายอากรและการทำการค้าในสมัยที่ฝรั่งเศสยึดครอง เพื่อนำทุนมาขยายกิจการของตนในเวลาต่อมา จนกลายเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจมากที่สุด ในจันทบุรี

งานกลุ่มต่อมาเป็นงานที่ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองจันทบุรีและตราด งานกลุ่มนี้เป็นงานที่มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะเป็นการศึกษาถึงหน่วยย่อยในสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง โดยเป็นการศึกษาถึงเรื่องราวของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในทุกๆ ด้านเท่าที่จะรวบรวมได้ งานการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองจันทบุรีและตราดที่สำคัญได้แก่ งานของ อรรถวรรณ ใจกล้า เรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจันทบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁴ ซึ่งได้รวบรวมหลักฐานข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรีในทุกๆ ด้าน ตั้งแต่ตำนานเมือง หลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน ความสำคัญของเมืองจันทบุรีในประวัติศาสตร์ชาติไทย การละเล่น ความเชื่อ ประเพณีท้องถิ่น โดยใช้หลักฐานประเภทเอกสารของทางราชการ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. 2419 และจดหมายเหตุเสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกในคราวอื่นๆ รายงานการตรวจราชการหัวเมืองของข้าราชการไทย หนังสือสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส รวมถึงการสัมภาษณ์บุคคลในท้องถิ่นเกี่ยวกับเรื่องของวัฒนธรรมประเพณีประจำถิ่น อย่างไรก็ตามแม้งานการศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองจันทบุรีนี้ จะมีความพยายามในการรวบรวมข้อมูลทุกด้านที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรี แต่ผู้เขียนเห็นว่ายังคงขาดมุมมองที่สะท้อนถึงสภาพสังคมภายใน รวมถึงขาดการวิเคราะห์ให้เห็นถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือการรักษาไว้ซึ่งลักษณะเฉพาะบางประการในสังคมของเมืองจันทบุรีที่เกิดขึ้นจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

²⁴ อรรถวรรณ ใจกล้า, การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจันทบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (งานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏรำไพพรรณี, 2539).

ส่วนงานการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองตราดได้แก่งานของ อภิลักษณ์ เกษมผลกุล รายงานการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์เฉลิมพระเกียรติเรื่อง “ตามรอยเสด็จฯ เกาะช้าง จังหวัดตราด”²⁵ เป็นงานวิจัยที่ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับการเสด็จประพาสเมืองตราดและเกาะช้างของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของเมืองตราดในยุคสมัยต่างๆ การศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงถึงการตั้งถิ่นฐานในเมืองตราด และความสำคัญขงเมืองตราดที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติไทย ซึ่งลักษณะของงานมีความคล้ายคลึงกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจันทบุรีที่กล่าวมาข้างต้น แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองตราดนี้ ผู้วิจัยได้ระบุถึงวัตถุประสงค์ว่าต้องการต่อยอดจากงานการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองตราดที่มีอยู่เดิมคือ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ของพระบริหารเทพธานี (เฉลิม กาญจนาคม) เรื่อง “ประวัติจังหวัดตราด” ที่ตีพิมพ์ในช่วง พ.ศ. 2474-2475 และงานของบันเทิง ยันต์โกเศศ เรื่อง “จังหวัดตราด” ที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2515 ซึ่งงานทั้งสองชิ้นนี้เป็นงานที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองตราด และในระยะต่อมามีงานวิจัยของ คณะอนุกรรมการวัฒนธรรมจังหวัดตราด คณะกรรมการบริหารสภาวัฒนธรรมจังหวัดตราด และ ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดตราด (โรงเรียนสตรีประเสริฐศิลป์) เรื่อง “การวิเคราะห์ชื่อหมู่บ้าน ตำบล ในจังหวัดตราด” ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2540 ซึ่งเป็นงานวิจัยที่เน้นการใช้ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า (Oral History) ในการอธิบายชื่อหมู่บ้านและตำบลที่มีความเกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานและความเชื่อของคนในท้องถิ่น งานวิจัยของอภิลักษณ์ เกษมผลกุล เรื่อง ตามรอยเสด็จฯ เกาะช้าง จังหวัดตราด นี้ จึงเป็นงานวิจัยชิ้นล่าสุดที่จะต่อยอดจากงานวิจัยดั้งเดิมทั้งสามชิ้นที่กล่าวมา โดยทำการศึกษาจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับเมืองตราดทั้งหมด และมีการวิพากษ์ข้อมูลประกอบกับการใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์บุคคลในท้องถิ่น งานชิ้นนี้จึงมีจุดเด่นอยู่ที่การรวบรวมข้อมูลที่หลากหลายของพื้นที่ที่ทำการศึกษา และการวิพากษ์ข้อมูลที่ละเอียดถี่ถ้วนทั้งในเรื่องชื่อของบุคคล ปี พ.ศ. ที่ปรากฏ โดยเฉพาะในส่วนของข้อมูลเรื่องการเสด็จประพาสเกาะช้างและเมืองตราดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการระบุถึงรายละเอียดในการเสด็จแต่ละครั้งอย่างครบถ้วน แต่อย่างไรก็ตามชิ้นนี้จะมีข้อจำกัดตรงที่จะเน้นในส่วนของการเสด็จประพาสแต่ละครั้งทำให้ขาดการวิเคราะห์ในภาพรวม เช่น ในงานไม่ได้มีการวิเคราะห์ถึงความสำคัญของการเสด็จประพาสเมืองตราดซึ่งเกิดขึ้นถึง 12 ครั้ง ว่ามีนัยยะสำคัญอย่างไรในประวัติศาสตร์ และไม่มีการศึกษาในส่วนข้อมูลทางเศรษฐกิจและสังคมของเมืองตราด

²⁵ อภิลักษณ์ เกษมผลกุล, รายงานการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์เฉลิมพระเกียรติเรื่อง “ตามรอยเสด็จฯ เกาะช้าง จังหวัดตราด” (ตราด: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดตราด กระทรวงวัฒนธรรม, 2548).

เท่าที่ควร การนำเสนอข้อมูลนั้นส่วนใหญ่เป็นการนำเสนอเอกสารขั้นต้นเป็นหลัก แม้จะมีการกล่าวถึงสภาพสังคมและการประกอบอาชีพของราษฎรอยู่บ้างแต่ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่เกาะช้างมากกว่าการกล่าวถึงสภาพสังคมภายในเมืองตราด

จากงานการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรีและตราดที่ผ่านมา แม้จะมีการกล่าวถึงช่วงเหตุการณ์ที่ฝรั่งเศสยึดครองเมืองจันทบุรีและตราดปรากฏอยู่ในงานทุกชิ้น แต่มักเป็นการศึกษาในแง่ใดแง่หนึ่งโดยเฉพาะ เช่น นโยบายและการจัดการของรัฐที่มีต่อเมืองทั้งสอง การศึกษาบทบาททางเศรษฐกิจ เป็นต้น และส่วนใหญ่ระยะเวลาที่ทำการศึกษาจะเริ่มตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการศึกษามักจะจบลงที่การถอนทหารฝรั่งเศสออกจากเมืองจันทบุรีและตราดจนกระทั่งมีการตั้งมณฑลจันทบุรี จะมีเพียงงานของ ปราบธนา ศรีวิศาลศักดิ์ เท่านั้นที่ศึกษาต่อไปถึงช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่เป็นงานที่เน้นเรื่องบทบาททางเศรษฐกิจของเมืองจันทบุรีเป็นสำคัญ ทำให้ขาดภาพประวัติศาสตร์สังคมที่ต่อเนื่องและเชื่อมโยงกันของเมืองจันทบุรีและเมืองตราด เพราะนอกจากการยึดครองเมืองจันทบุรีและเมืองตราดของฝรั่งเศสที่กินระยะเวลารวมกันถึง 13 ปี (พ.ศ. 2436 - 2449) นั้นจะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงและส่งผลกระทบทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนการปรับตัวของราษฎรตามบริบทที่เกิดขึ้นแล้ว ส่วนสำคัญอีกประการที่ควรพิจารณาประกอบกันคือ “พลวัต” ภายในสังคมที่ขับเคลื่อนอยู่อย่างต่อเนื่องของชาวเมืองจันทบุรีและชาวเมืองตราดที่เกิดขึ้น “คู่ขนาน” กับการจัดการปกครองจากส่วนกลาง และจากบริบทภายนอกอื่นๆ ที่เข้ามากระทบ เช่น วิถีชีวิตของชุมชนคาทอลิกจันทบุรี ซึ่งถือเป็นชุมชนคาทอลิกที่สำคัญแห่งหนึ่งในประเทศไทย ที่มีประเพณีวัฒนธรรมสืบเนื่องมายาวนานอย่างไม่ขาดช่วง และเป็นส่วนหนึ่งในการควบคุมชุมชน การประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเมืองจันทบุรี เป็นต้น นอกจากนี้เมืองจันทบุรีและตราดยังมี “เงื่อนไข” ที่คล้ายคลึงกัน คือ การเป็นหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ เป็นเมืองที่ประกอบไปด้วยกลุ่มคนหลากหลายชาติพันธุ์ และถูกฝรั่งเศสยึดครอง รวมถึงในภายหลังยังได้ถูกจัดปกครองภายใต้มณฑลเดียวกัน จึงถือได้ว่าพื้นที่ทั้งสองมีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ดังนั้นในการศึกษาเรื่อง “สภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศสจนถึงสิ้นสุดการปกครองแบบเทศาภิบาล พ.ศ. 2436-2476” นี้ ผู้เขียนจะศึกษาและทำความเข้าใจถึงสภาพสังคมเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในช่วงระยะเวลาที่ถูกฝรั่งเศสยึดครอง เพื่อให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนกลุ่มต่างๆ การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การปกครอง การจัดการศึกษา ปัญหาที่

เกิดขึ้นและการจัดการแก้ไขรวมถึงนโยบายการปกครองจากรัฐส่วนกลาง และศึกษาต่อเนื่องไปจนถึงสมัยที่มีการจัดตั้งมณฑลจันทบุรี ซึ่งงานชิ้นนี้จะทำให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของเมืองทั้งสองที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องและเห็นความเชื่อมโยงระหว่างบริบทภายนอกกับการเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่น

3. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในช่วงที่อยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศสตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2449
2. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในสมัยที่ตั้งเป็นมณฑลจันทบุรีและอยู่ภายใต้การปกครองแบบเทศาภิบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2449-2476

4. สมมติฐานเบื้องต้น

1. การยึดครองเมืองจันทบุรี (พ.ศ.2436-2447) และเมืองตราด (พ.ศ.2447-2449) ของฝรั่งเศสมีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ สภาพเศรษฐกิจ และสังคม ของ "เมือง" ทั้งสอง แต่เป็นไปในลักษณะ "คู่ขนาน" กับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างภายในสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง
2. การตั้งมณฑลจันทบุรีภายใต้การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นการจัดการปกครองที่รัดกุมยิ่งขึ้น โดยเน้นการสร้าง ความมั่นคงในการปกครองของรัฐส่วนกลางและเรียกความเชื่อมั่นของราษฎรกลับคืนมาภายหลังจากที่ตกอยู่ภายใต้การยึดครองของฝรั่งเศสเป็นเวลานาน
3. สภาพสังคมจันทบุรีและตราดภายใต้การปกครองแบบเทศาภิบาลตั้งแต่ พ.ศ.2449-2476 ยังคงเป็นสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของตนเองและมีการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ความหลากหลายในการประกอบอาชีพของราษฎร ภายหลังจากสิ้นสุดการปกครองของฝรั่งเศส เป็นต้น

5. ขอบเขตของการศึกษา

จะทำการศึกษาถึงสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและตราด โดยศึกษาสภาพสังคมของเมืองทั้งสองควบคู่กันไป โดยแบ่งออกเป็น 3 ระยะด้วยกันคือ

1. ระยะแรกจะทำการศึกษาสภาพสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราดก่อน พ.ศ. 2436 ซึ่งจะศึกษาถึงชาติพันธุ์ในเมืองจันทบุรีและตราด การตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพของราษฎร ศาสนา ภาษาถิ่น การจัดการปกครองและจัดเก็บผลประโยชน์ของรัฐ

2. ระยะเวลาที่ 2 เป็นยุคของการเผชิญหน้ากับจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.2436 เมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองจันทบุรี จะทำการศึกษาถึงสาเหตุที่ฝรั่งเศสเลือกยึดครองเมืองจันทบุรี สภาพสังคม เศรษฐกิจและวิถีชีวิตของคนในสังคม ปัญหาที่เกิดขึ้นและการจัดการของรัฐบาลไทยขณะที่ฝรั่งเศสยึดครองจนกระทั่งฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากเมืองจันทบุรีและเข้ายึดครองเมืองตราดแทนในช่วง พ.ศ.2447-2449 ซึ่งในช่วงที่ฝรั่งเศสยึดครองเมืองตราดนี้จะศึกษาถึงสภาพสังคม รวมถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในเมืองตราด

3. ระยะเวลาสิ้นสุดอำนาจของฝรั่งเศส ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีและมีการตั้งมณฑลจันทบุรีขึ้นใน พ.ศ. 2449 ซึ่งจะศึกษาถึงการจัดการของรัฐและการเปลี่ยนแปลงไปของเมืองทั้งสองภายใต้การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล การพัฒนาของ "ท้องถิ่น" ในด้านต่างๆ การปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองมณฑลในระยะเวลาต่างๆ เรื่อยมา จนถึง พ.ศ. 2476 ซึ่งมีการยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลทั่วประเทศ และได้จัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ โดยแบ่งการปกครองออกเป็นจังหวัดขึ้นตรงกับกระทรวงมหาดไทย

6. วิธีการศึกษา

ใช้วิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยเป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ทั้งเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง เอกสารชั้นต้นจากส่วนกลาง ได้แก่ พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือโต้ตอบของทางราชการ ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศส หนังสือรายงานการตรวจราชการหัวเมืองของไทย ราชกิจจานุเบกษา จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนที่ ซึ่งผู้เขียนรวบรวมจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ พระนคร สำนักหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดวชิรญาณ กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ จังหวัดจันทบุรี เอกสารชั้นรองประเภท หนังสือ วิทยานิพนธ์ และบทความต่างๆ ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ รวบรวมจาก สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ หอสมุดศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยบูรพา ชลบุรี สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี จังหวัดจันทบุรี

นอกจากนี้ผู้เขียนยังได้ทำการค้นคว้าเอกสารส่วนท้องถิ่น ได้แก่ หลักฐานประเภทบันทึก และรายงานต่างๆ ของวัดแม่พระปฏิสนธินิรมล จังหวัดจันทบุรี (วัดคาทอลิก) ที่ส่งมายังสังฆมณฑล กรุงเทพฯ วัดอัสสัมชัญ บางรัก (Archives Archdiocese of Bangkok) ช่วง ค.ศ.1904 -1968 (พ.ศ.2447-2501) เอกสารของวัดญวนอนัมมิกาย (วัดเซตรินาบุญญาราม จันทบุรี) ที่จะสะท้อน ภาพของกิจกรรมทางศาสนาที่ดำเนินอยู่ในขณะนั้นและวิถีชีวิตของคนในแต่ละชุมชน และการลง พื้นที่เพื่อศึกษาหลักฐานจากสถานที่สำคัญต่างๆ เช่น จิตรกรรมฝาผนัง สิ่งปลูกสร้าง รวมถึงวิธีใช้ ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า (Oral History) โดยสัมภาษณ์บุคคลที่สำคัญในท้องถิ่นที่ได้รับ ถ่ายทอดเรื่องราวจากบรรพบุรุษ แล้วนำข้อมูลทั้งหมดดังกล่าวมาวิเคราะห์ตีความ และนำเสนอใน แบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analysis Description)

7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เห็นถึงสภาพสังคมเมืองจันทบุรีและเมืองตราดระหว่างการยึดครองของฝรั่งเศส และภายหลังการส่งมอบเมืองจันทบุรีและเมืองตราดคืนให้ไทยได้อย่างชัดเจนและมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
2. เข้าใจถึงปัจจัยต่างๆ ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ทั้งก่อนการยึดครองของฝรั่งเศส ช่วงระยะเวลาที่ถูกยึดครอง และความเปลี่ยนแปลง ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกไป
3. ช่วยขยายองค์ความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก และเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัย ในหัวข้ออื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรีและเมืองตราดต่อไป

8. คำชี้แจง

1. การใช้เอกสารชั้นต้นภาษาฝรั่งเศส ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้ทำการค้นคว้า เอกสาร จากห้องเก็บเอกสาร สังฆมณฑลกรุงเทพฯ วัดอัสสัมชัญ บางรัก (Archives Archdiocese of Bangkok)²⁶ ซึ่งเอกสารในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเมืองจันทบุรีและเมืองตราดในช่วงระยะเวลาที่ ทำการศึกษานั้นพบว่าแบ่งออกเป็น 2 ช่วงเวลาด้วยกัน คือ

²⁶สารบัญเอกสารของห้องเก็บเอกสาร สังฆมณฑลกรุงเทพฯ วัดอัสสัมชัญ บางรัก (Archives Archdiocese of Bangkok) ดูได้ในภาคผนวก

1.1 เอกสารก่อนปี ค.ศ. 1910 (พ.ศ.2453) ตรงกับสมัยของพระสังฆราชฌัง หลุยส์ เวย์ (Mgr. Jean Louis Vey 1875-1909)²⁷ ซึ่งเป็นเอกสารตัวเขียนภาษาฝรั่งเศส ที่ส่งมาจาก อาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธินิรมล จันทบุรี เกี่ยวกับรายงานกิจการของวัด บ้านที่กรายชื่อครอบครัว คริสตัง รายงานการสร้างโบสถ์ ที่ดินของวัดคาทอลิก เป็นต้น เอกสารในช่วงนี้มี 5 ชุดเอกสาร แต่ละชุดประกอบด้วยเอกสาร ประมาณ 5 ฉบับ ไม่ได้เรียงตามลำดับเวลา

1.2 เอกสารช่วงปี ค.ศ. 1910-1947 (พ.ศ. 2453-2490) ตรงกับสมัยของพระสังฆราช เรอเน แปร์รอส (Mgr. Rene Perros) เป็นเอกสารตัวเขียนภาษาฝรั่งเศส และมีเอกสารภาษาไทย 1 ฉบับ (ลงวันที่ 15 กันยายน ค.ศ.1918) เป็นเรื่องเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาของชาวคริสต์ในจันทบุรี จดหมายเหล่านี้ส่งมาจากอาสนวิหารพระนางมารีปฏิสนธินิรมล จันทบุรีเช่นเดียวกัน จดหมายใน สมัยพระสังฆราชแปร์รอสนี้มีเป็นจำนวนมากถึง 34 ชุดเอกสาร แต่ละชุดประกอบด้วยเอกสาร ประมาณ 5-10 ฉบับ เรียงลำดับตามวัน เดือน ปี ที่ส่ง

ปัญหาในการใช้ข้อมูลจากเอกสารของวัดคาทอลิกจันทบุรีดังกล่าว คือการอ่านเอกสาร ขึ้นต้นภาษาฝรั่งเศสที่เป็นฉบับลายมือเขียน ซึ่งมีความยากทั้งในการคัดเลือกเอกสารที่เกี่ยวข้อง กับเรื่องที่ต้องการศึกษา และอุปสรรคในการแปลเอกสาร ซึ่งผู้เขียนได้ใช้วิธีสำรวจและคัดเลือก เอกสารจากช่วงระยะเวลาที่ทำการศึกษาเป็นอันดับแรก จากนั้นจึงหาคำหรือข้อความที่เกี่ยวข้อง กับบริบทที่ต้องการศึกษา (Key Word) เช่น Occupation de Chantaboon ที่หมายถึง สมัยที่ ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี เป็นต้น จากการวิพากษ์เอกสารพบว่าเอกสารเหล่านี้เขียนโดยบาทหลวง ชาวฝรั่งเศสและชาวญวนที่ประจำอยู่ที่วัดคาทอลิกในช่วงระยะเวลานั้นๆ จริง โดยทำการ ตรวจสอบรายนามจากหนังสือประวัติของวัดคาทอลิกจันทบุรี จากนั้นจึงทำการคัดลอกเอกสารที่ ต้องการเพื่อทำการแปลและนำมาใช้ในการอ้างอิง²⁸

จากข้อจำกัดเรื่องระยะเวลาในการคัดเลือกและการแปลเอกสารดังกล่าว ทำให้ผู้เขียนไม่สามารถนำเอกสารชุดดังกล่าวมาใช้ในการอ้างอิงได้มากเท่าที่ควร แต่อย่างไรก็ดี การใช้เอกสาร จดหมายของวัดคาทอลิกชุดนี้ได้มีส่วนในการเติมเต็มข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ในมุมมองของ

²⁷Mgr. ย่อมาจาก Monseigneur แปลว่า พระสังฆราช

²⁸ผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์ในการช่วยค้นคว้าเอกสารจาก น.ส.ปารวีร์ ชูตินันท์ นิสิตชั้นปีที่ 4 ภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา และได้รับความอนุเคราะห์ในการแปลเอกสารและ ให้คำอธิบายภาษาฝรั่งเศสจาก อาจารย์ ดร. ปรีดี พิศภูมิวิที อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาฝรั่งเศส คณะ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ซึ่งจบการศึกษาในระดับปริญญาเอก สาขาประวัติศาสตร์ ภาษา และวัฒนธรรม ที่ Universidade de Porto ประเทศโปรตุเกส

ชาวต่างชาติ อีกทั้งเป็นหลักฐานท้องถิ่นที่เขียนโดยคนที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นนั้น หลักฐานชุดนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกลุ่มชาวญวนที่นับถือศาสนาคริสต์ในจันทบุรี เช่น การกล่าวถึงการตั้งชุมชนชาวคริสต์ ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม เป็นต้น และจากจำนวนจดหมายที่ส่งเข้ามายังสังฆมณฑลกรุงเทพฯ ยังสะท้อนถึงความเจริญรุ่งเรืองของคริสต์ศาสนานิกายโรมันคาทอลิกในเมืองจันทบุรี โดยดูจากจำนวนที่เพิ่มขึ้นของสัตบุรุษ และการสั่งซื้อสิ่งของเพื่อนำมาประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในช่วงเวลาต่างๆ ซึ่งหากเอกสารชุดนี้ได้รับการแปลและตีพิมพ์เผยแพร่ ก็จะมีประโยชน์และให้ข้อมูลที่เชื่อมต่อกับเอกสารของสังฆราชปาลเลโกซ์ (Mgr. Pallegoix) ที่แปลเป็นภาษาไทยชื่อเรื่อง “เล่าเรื่องกรุงสยาม” ซึ่งเป็นบันทึกที่เขียนขึ้นในช่วง ค.ศ. 1832-1840 (พ.ศ. 2375-2385)

2. นอกเหนือจากเอกสารประเภทจดหมายจากวัดคาทอลิกที่ผู้เขียนได้นำมาใช้แล้ว ผู้เขียนยังใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์บุคคล โดยวิธีการประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า (Oral History) และบันทึกส่วนบุคคล หนังสือประวัติงานศพของบุคคลสำคัญต่างๆ เพื่อสะท้อนถึงสภาพสังคมของจันทบุรีและตราดในช่วงระยะเวลาที่ทำการศึกษาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งผู้เขียนได้ทำการวิพากษ์ข้อมูล ความน่าเชื่อถือของบุคคลที่ทำการสัมภาษณ์ รวมถึงเอกสารส่วนบุคคลที่ใช้โดยการนำข้อมูลมาเปรียบเทียบกับเอกสารอื่นๆ เพื่อยืนยันข้อมูลที่กล่าวอ้างด้วย

3. ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ผู้เขียนใช้คำว่า “รัฐ” หรือ “รัฐบาล” ในนิยามความหมายทั่วไปที่หมายถึงการบริหารงานของส่วนราชการ ที่มีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่กรุงเทพฯ ภายใต้การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข มากกว่าที่จะใช้ในความหมายเฉพาะที่เป็นนิยามทางปรัชญาหรือความหมายที่ใช้ในปัจจุบัน นอกจากนี้ผู้เขียนขออนุโลมใช้คำว่า “ไทย” ในความหมายที่หมายถึงดินแดนที่เรียกว่าสยามในอดีตตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2476 แต่ไม่ได้ใช้ในนิยามของการเปลี่ยนชื่อประเทศจาก “สยาม” มาเป็น “ไทย” ที่เพิ่งเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2482 และในบางข้อความที่อ้างอิงจากเอกสารชั้นต้นที่ใช้คำว่า “สยาม” ผู้เขียนจะคงไว้ตามที่ปรากฏในเอกสาร

4. ความหมายของคำว่า “เมืองจันทบุรี” และ “เมืองตราด” ที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนหมายความถึง พื้นที่เฉพาะ “ตัวเมือง” ในส่วนที่เป็นศูนย์กลางในการปกครอง การตั้งชุมชน และการเป็นศูนย์กลางในทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นบริเวณที่สามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงทั้งทาง

การเมือง เศรษฐกิจและสังคมได้อย่างชัดเจน พื้นที่ดังกล่าวจะเป็น "ตัวแทน" ที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมของเมืองทั้งสอง²⁹ ซึ่งแตกต่างจากความหมายในปัจจุบันที่หมายถึง พื้นที่ในลักษณะ

²⁹ผู้เขียนได้ใช้นำแนวความคิดในการกำหนดพื้นที่ที่เรียกว่า "เมือง" ในมุมมองของชาวตะวันตกมาประกอบการศึกษาและกำหนดขอบเขตของ "เมือง" ที่จะทำการศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ โดยศึกษาจากแนวคิดของ สไปโร คอสตอฟ (Spiro Kostof) ศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย และแนวคิดของ เควิน ลินช์ (Kevin Lynch) นักประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม และศาสตราจารย์ประจำสถาบัน MIT (The Massachusetts Institute of Technology). โปรดดูรายละเอียดใน Spiro Kostof, *A History of Architecture* (New York: Oxford University Press, 1985). และ Kevin Lynch, *The Image of the City* (Massachusetts: MIT Press, 1960).

คอสตอฟและลินช์ได้กล่าวถึงความหมายของเมืองในหลายประเด็นที่สอดคล้องกัน ดังนี้

เมืองคือ สถานที่ประกอบด้วยกลุ่มคนที่มีความต้องการที่จะมารวมตัวกัน เพื่อดำเนินกิจกรรมรวมกลุ่มในรูปแบบลักษณะต่างๆ ทั้งนี้เมืองมิได้ถูกกำหนดด้วยขนาดหรือจำนวนประชากร แต่จะถูกกำหนดด้วยความหนาแน่นของชุมชน เช่น เมืองในสมัยอาณาจักรโรมัน ซึ่งมีจำนวนถึง 3,000 เมือง แต่มีอยู่เพียง 12-15 เมือง เท่านั้นที่มีจำนวนประชากรเกิน 10,000 คน โดยมีรัฐบาลกลางคอยควบคุมอยู่ ซึ่งการศึกษาเมืองที่มีความหนาแน่นของชุมชนนั้นย่อมจะเห็นถึงสภาพสังคมได้ดีกว่าการศึกษาเมืองที่มีประชากรกระจายตัวกันออกไป

เมืองคือ สถานที่ที่มีการแบ่งแยกประเภทของงานตามความถนัดและทักษะของประชากร เช่น พ่อค้า ช่างฝีมือ เกษตรกร เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีเรื่องของความแตกต่างทางเชื้อชาติ ศาสนา เผ่าพันธุ์ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

เมืองเป็นแหล่งที่มาของรายได้จากการค้าขาย การเกษตรกรรม และเป็นแหล่งอาหารตลอดจนเป็นที่สะสมทรัพยากรทุกรูปแบบ

เมืองมีพื้นที่ชนบท (Rural) ที่มีความสัมพันธ์กันในรูปแบบของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นอาณาบริเวณที่เด่นชัด ไม่ว่าจะเป็นการบริหาร ปกครอง การผลิตอาหาร การให้ความคุ้มครองป้องกัน

เมือง คือ สถานที่ที่มักจะมีเอกลักษณ์ที่แน่ชัด บ่งบอกความเป็นตัวของตัวเองด้วยองค์ประกอบเมืองทางด้านกายภาพ

เมือง คือ สถานที่ที่ประกอบด้วยอาคารบ้านเรือนและผู้คน ซึ่งมีชีวิตและวิญญาณสอดแทรกอยู่ทุกอณูของพื้นที่เสมอมา

จากแนวความคิดเกี่ยวกับคำว่า "เมือง" ที่กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปใจความได้ว่า เมือง (Urban Area) คือ บริเวณที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างหนาแน่น เป็นชุมชน (Community) มีศูนย์กลางทางด้าน

การแบ่งเขตปกครองของกระทรวงมหาดไทย³⁰ ที่แบ่งการเขตการปกครองออกเป็น หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ซึ่งนิยามของคำว่า “เมือง” ที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้ตามความหมายของบริเวณที่เป็น “ตัวเมือง” ตามที่ปรากฏในเส้นทางการเสด็จประพาสเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ก่อน พ.ศ. 2436 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นช่วงระยะเวลาเริ่มต้นที่ทำการศึกษา โดยนิยาม (Definition) ของคำว่า “เมือง” ที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะอธิบายไว้อย่างละเอียดในบทที่ 2 ของงาน ในส่วนเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของเมืองจันทบุรีและเมืองตราด

บริหารและการปกครอง มีการติดต่อสื่อสาร มีสิ่งก่อสร้าง ถนนหนทาง ทั้งภายในและนอกเมืองและระหว่างเมือง เกิดเป็นลักษณะเฉพาะทางทางด้านกายภาพที่มีความแตกต่างจากชนบทนั่นเอง

³⁰พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชโองการให้จัดตั้งกระทรวงมหาดไทยขึ้น เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 และได้ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยท่านแรก งานของกระทรวงมหาดไทยในระยะเริ่มต้น จัดแบ่งเป็น 3 กรม คือ กรมมหาดไทยกลาง มีหน้าที่ทั่วไป กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย และงานด้านอัยการ กรมพลัมภัง (กรมการปกครองในปัจจุบัน - ผู้เขียน) มีหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่น. โปรดดูรายละเอียดใน ธรรมคามณี โกวาทิ, ผู้เรียบเรียง, หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ตริ อมาตยกุล, ผู้ตรวจสอบ, **ประวัติมหาดไทย (ส่วนกลาง) ภาคที่ 1** (กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2507), หน้า 1-7.

ใน พ.ศ. 2435 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงจัดระบบการบริหารราชการในส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ เรียกว่า เทศาภิบาล โดยแบ่งการปกครองเป็นมณฑล เมือง และอำเภอ แต่เมืองจันทบุรีและเมืองตราด ยังไม่ได้รับการสถาปนาเป็นมณฑลจนกระทั่งถึง พ.ศ. 2449 จึงมีการตั้งมณฑลจันทบุรี โดยรวมเมืองจันทบุรีระยอง ชลบุรี (ภายหลังยุบเลิกเป็นอำเภอชลบุรีขึ้นกับจันทบุรี) และตราด อยู่ภายใต้การปกครองของมณฑลจันทบุรี ต่อมาในปี พ.ศ. 2456 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เปลี่ยนคำว่า “เมือง” เป็น “จังหวัด” ทั่วทุกแห่งในพระราชอาณาจักร